

HAL
open science

Umerik gabeko kabalearen izendapenaz: Antzutik mandora

Charles Xarles, C., X. Videgain

► **To cite this version:**

Charles Xarles, C., X. Videgain. Umerik gabeko kabalearen izendapenaz: Antzutik mandora. Umerik gabeko kabalearen izendapenaz: Antzutik mandora, 1992, Bilbao, Espainia. pp.553-574. artxibo-01217893

HAL Id: artxibo-01217893

<https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-01217893>

Submitted on 20 Oct 2015

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

UMERIK GABEKO KABALEAREN IZENDAPENAZ: ANTZUTIK MANDORA

Xarles VIDEGAIN

0. Sarrera

Lexikoaz bereziki ari den artikulua honetan, hazkuntza da hautatzen dudana esperientzi-alorra, elgarrekilako egite duten kabale zenbaiten izendapenen azaltzeko: hain zuzen umerik ez duen edo ukan ez dezakeen kabalearen izendapenak aztertzen dira ondoko lerroetan, oroz gainera Oztibarreko euskararen emaitzak baliatuz.

Izendapen horiek nola kausitu ditudan ez du balio hemen luzaz aipatzeak (ik. Videgain, 1989). Oztibartarren ezpainenatik bilduak izan dira 1985.etik 1990. artean, hiru helbururekin:

1.— helburu areologikoa: mapa batek Oztibarreko 8 herrietan adierazi baikoitzari zoin adierazle doakion erakusten du. Mapa horiek ez dira hemen emaiten.

2.— helburu lexikografikoa eta semantikoa. Adierazlea bera zoin den eman ondoan (errealizazio fonetikoa lehenik, eraketa morfologikoa gero) adieraziaren edukin semantikoa aztertzen da, lekukoengandik entzundako definizioen laguntzarekin, nukleo semiko iraunkorrik agert-arazten duten neurrian. Fraseologia ere kontuan hartzen da, gizarte-erretorikan garrantzi-tsua delakoan, eta edukin semantikoaren berri emaiten baitu neurri batean.

3.— helburu etnografikoa, gauzen mugimenduen berri emanez, frangotan mugimendu hau lexikoaren aldaketaren oinarria delakotz.

Bigarren helburuari emaiten diot garrantzia ondoko lerroetan.

Edukin semantikoaren ikertzeko, Pottier, 1985 eta Rastier, 1987 segitzen ditut. Hemen gehienik interesatzen zaizkigunak sema ezpezifikoak dira; sema

jenerikoak berdinak izaiten dira, alabainan, taxema beraren elementu guzietan: / + bizidun + animale/ (+bizirik).

Pottierrek erraiten duen bezala, ezin da aurretik sema bakoitzaren titulua asmatu:

«De notre point de vue, le sème doit se dire avec autant de mots de la langue naturelle qu'il faut pour bien mettre en relief le trait distinctif relatif à l'ensemble considéré. La dénomination du sème est un discours périphastique à vocation métalinguistique» (ad hoc) (Pottier 1985, 67, egileak azpimarratua).

Noemen artean, Existentzia, Lokalizazioa, Ezaugarritasuna, Modulazioa dira pizu handiko elementuak kabaleen izendapenetan (Pottier). Artikulu honetan behar den zehaztasunez ez balinbadut frogatzen ere, idei nagusi bat eman nahi dut kabaleen izendapenaz; izendapena, erizpide tekniko edo zootekniko bati loturik izanik ere (sexua, hortzak edo adina), Lokalizazio noemari ere lotua zaio, kabalearen produkzio edo mozkinaren arabera (umea, haragia, esnea, lana eman dezake kabale batek), eta mozkin hori hunkitzen duten gertakari zombaiten arabera ere. Gertakari hauek erkatzen ahal dira R. Thom-ek «katastrofe» dei-tzen dituenekin. Dakigunez, hitz honek ez du beti «kalamitate» erran nahi eta Thom-en ikusmoldeak argi eman liezaguke erraiten duelarik: «[La théorie des catastrophes] s'efforce de décrire des discontinuités qui peuvent se présenter dans l'évolution du système» (Thom 1989, 60). Hemen lexikoaren sistemaz ari naiz soilki.

Eta ikertzen dudana lexiko-alor ongi pezoineztatu honetan, kabale baten bizitzan ondoko gertakariak katastrofikoak dira: «huts» izaitea, ernari, esnadun: lehen aldiz, bigarren aldiz, etabar... Hauk denak lokalizazio-datuak dira. Baina lokalizazioa gurutzatzen da modalizazioarekin: adibidez ernari izaiteko ahala, ernari izaiteko ezindura, mementoko ezindura, betirako ezindura, etabar... Hazkuntzan beharrezkoak diren izendapenak ezaugarri horietan oinarritzen dira parte handi batez, ikusiko dugun bezala. Hemen orozgainetik ikertzen dudana da kabaleak umea ekartzen duen ala ez; artikulu honetatik kanpo gelditzen dira esneko, haragiko, laneko on ala tzarra den kabale batek dituen izendapenak.

Metodologiaren eta tresneriaren aldetik, tratatu nahi diren lexiak datu-base larri batean sarturik dira, korpusetik atera daitezkeen testuingurua edo definizioa kontsultatzen ahal baita. Herriz herriz eta lekukoz lekuko ahalaz lexia baten gertaketa bakoitza errespetatzen da, nahiz hizkuntza-mailan sintesia baten egitea zilegi den iruditzen zaidan:

«Un seul sens lexical de langue correspond à de très nombreuses, voire à une infinité de variantes de parole» (Stati 1979, apud Rastier 1987, 71).

Lan hau ez da hiztegi ez eta glosario-atal bukatu bat; hiztegi-gintza interesa lezaketen emaitzak eskaintzen ditu, edo B. Quemada-k asmatu erdal neologismoa bere erdaran utzirik, «prédictionnaire» deitutako egintzetan sartzeko asmoz oratu dut.

Bestalde, lekukoari erran-arrazi diodan zitazioa gehienetan eta ahalaz didaktikoa da, azaltzailea, definizio-emailea, nahiz segurki zehaztasuna edo fidagarritasuna zitazio guzietan gradu berekoa ez dezaketean ukan.

Ohar metodologiko hauk emanik, ikus ditzagun nolako erantzunak eman dituzten Oztibartarrek «umerik ez duen kabalearen» galderaren ingurutik.

Hirurogei ta hiru frantsesezko lexia edo adierazi hautatu nituen kabaleen izendapenak ezagutzekotan. *Kabale* diodanean, eta Oztibarreko forma hautatuz, etxe-abere larriak aipatzen ditut: behikunte, zaldikunte, ardikunte. Aldiz urdea kanpoan egon da; are gehiago ollo, antzera, pulinda, puraileria hots. Urdea edo bortakoa ez dut baztertu erlisione-arrazoinengatik, baina aztertu nahi ez nuen alor etnolinguistiko aberats bezain konplikatu osatzen baitu animale hunek jasaiten duen post mortem-eko tratamenduak.

Hautatutako 63 lexiarik, zombait baizik ez ditut hemen hurbilagotik ikerituko. Horra zoin den gure gaia hunkitzen duten galderen frantsesezko tituluak:

1. «Mulet»
2. «bardot»
3. «cryptorchide»
4. «brebis n'ayant pas encore porté»
5. «vide»
6. «Stérile»
7. «vache nymphomane»

Irakurlea ohartuko denez, kabale hauk ez dira baitezpada denak urrixak, kotxoak ere badira eta beste. Ez dira hemen agertuko laborariak xikita-arazi dituen kabale kotxo zombaiten izendapenak: fr. «hongre», «mouton», «boeuf». Oztibarren bederen, lexia bat baizik ez da baliatzen kasu bakoitzean: *zamari*, *ahari*, *idi*. *Zaldi* hiperonimoa da, fr. «équidé», eta ez zehazki «cheval» edo «hongre»; eta *ahariren* orde, *zikiro*, *zikite* bezalako hitzik ez dago. Eta zahartzearekin gisa guzietako ahal tipituak dituzten kabaleen izendapenak lan honetatik kanpo daude, hala nola *atzar* eta *phikoko*.

1. «Mulet»

Galdera honi Oztibarreko zortzi herrietan *mando* agertzen da erantzun gisa; ez da harrizkorik. *Mando-ar*, *mando-khotzo* ere erraiten da, *mando-urrixa*, *mando-mula*, *mando-eme*-tik bereizgarri sexuaren arabera.

Pizu handikoa da *mando* hitza. Giltz bat da. Auzoko hizkuntzetan lexema hori bizi dela oraindik, partikulazki gaskoineraz, eta latin-aurreko hitza dela jakinik ere (Fossat, 1973, 83), hemen munta emaiten diot edukin semantikoari. Hasteko azal dezadan zer ulert-arazi nahi dudan «mulet» erdal adierazleaz: behorrek asto-garañotik iganik emaiten duen fruitua «mulet» deitzen dut. «Bardot» delakoarekin ez dut nahasten. Baina desberdintasun hori ez dutela ber moldean egiten

frantses hiztegi guziek aitortu behar da: *Trésor de la Langue Française* (TLF) eta *Petit Robert* partida ditudala erran behar dut. Horrela ikusten ditu gauzak *Petit Robert-ek*; «mulet» sarrerapean bi lexia dauzka: «grand mulet» delakoaz lehenik hauxe dio: «hybride mâle de l'âne et de la jument», eta gero «petit mulet» delakoaz: «... du cheval et de l'ânesse». Bata ala bestea «toujours infécond» dela eransten du. Beraz nik «mulet» deitzen dudana *Petit Robert-en* «grand mulet» bera da.

Baina Fischeren artikulua interesgarri batek ongi erakusten du «mulet» hitzari emandako adierazia garai batetik bestera aldatu dela hiztegi zientifikoan. Buffon handiaren eta beste naturalisten duda-mudak agerian daude eta partikulazki hiru hitzi buruz: «mulet», «hybride» eta «métis». Maizenik, animale-formen artean dagoen muga baten materializazioa adierazi nahi du «mulet» hitzak (Fischer, 1981).

Ikus bestenez Buffonek berak nolak azaltzen zuen «mulet» hitzaren definizioa:

«Un mot, un nom qui, comme le mot mulet, n'a dû et ne devrait encore représenter que l'idée particulière de l'animal provenant de l'âne et de la jument, a été mal-à-propos appliqué à l'animal provenant du cheval et de l'ânesse, et ensuite encore plus mal à tour les animaux quadrupèdes et à tous les oiseaux d'espèce mêlée. Et comme dans sa première acception, ce mot mulet renfermoit l'idée de l'infécondité ordinaire de l'animal provenant de l'âne et de la jument, on a sans autre examen transporté cette même idée d'infécondité à tous les êtres auxquels on a donné le même nom de mulet; je dis à tous les êtres, car indépendamment des animaux quadrupèdes, des oiseaux, des poissons, on a fait aussi des mulets dans les plantes auxquels on a, sans hésiter, donné comme à tous les autres mulets, le défaut général de l'infécondité; tandis que dans le réel, aucun de ces êtres métis n'est absolument infécond, et que de tous, le mulet proprement dit, c'est-à-dire, l'animal qui doit seul porter ce nom, est aussi le seul dont l'infécondité, sans être absolue, soit assez positive pour qu'on puisse le regarder comme moins fécond qu'aucun autre, c'est-à-dire, comme infécond dans l'ordre ordinaire de la nature, en comparaison des animaux d'espèce pure et même des autres animaux d'espèce mixte» (Buffon, 1776 apud Fischer 1981).

Xehetasun horiek eman beharrekoak ziren «mulet» hura izan baitaiteke edo asto-garañoaren eta behorraren fruitua bakarrik, edo zoinnahi indibidu antzu edo ezin ernalgarritzko, edo bi ezpezien arteko zoinnahi fruitu, Buffonek deitoratzen duen «mulet» hitzaren adieraziaren lerraketa dela medio. Euskaraz nunbaitetik ere, *mando* hitza agertzen da «stérile» eta «vache nymphomane» galdere-tan.

Bidenabar, Buffonek balinbadio arradozki gertatzen dela delako «mulet» ha-rek umerik ekartzea, horren oihartzun edo aran urrunkaria entzun dut Hendaian bizi den Gipuzkoar bati erran zidalarik esaera gisa: «mila mandotarik bat ba omen da umea egiten duena».

Baina enbriologistek frantsesez beharrezko balinbadute «infertile», «infécond» eta «stérile» zehatz-mehatz bereztea, ez du erran nahi, urrundik ere, mintzaira arruntean adierazgarriak direla desberdintasun horiek (FISCHER 1981). Hain zuzen ere, lekuko arruntek hiru hitz hoietan erizpide amankomuna atzemaiten dute: /umerik egiteko ezintasuna/. Euskarazko *mando* adierazlean ere erizpide hura bera da nagusi. Eta ororen buru ere, Buffonek «mulet» hitzari ezagutzen zion errannahi zabala *mandori* gertatu zaio.

Mando hitzarekilako fraseologiak, edukin semantiko nagusi horretaz gain, beste sema zenbait ere agertarazten ditu. Ondoko esaera haboroxoenak ezagunak dira, baina Oztibarren bildurik izan dira:

Mandoak umerik ez, umeminik ez (Arhansusi). Dударik gabe, lekukoak donado, karlos eta mutxurdinetaz hitzegin nahi du, zuhurreria edo lukurreria ere konotatuz, ezintasunaz bestalde, edo ezintasuna baino gehiago.

Mandoa bezain tristerik etzu lurrian (Donaixti-Ibarre). Lekukoak hori erran zuelarik, egiazko esaera zenetz banangoen. Baietz uste dut. Aurreko esaeran ez bezala, umerik egiteko ezintasunak malenkonia dakarke.

Bi esaera horietan /umerik egiteko ezintasuna/ semak ondoko puntuak konotatzen bide ditu: /ume-kezkarik-eza/; /bozkariorik-eza/; /arrazza-bukaera/; /osotasun-eskasa/.

Zalditik mandorat jautsi (Jutsi). Esaera ezagutu hau eman ondoan, hauxe gaineratzen du lekukoak esaeraren arrazoina emaiteko: *astoa aski bi-tzen mandoain iteko*. /umerik egiteko ezintasuna/ sema bera ez da hemen gehienik agerian dena, baizik eta /etorki nahasia/ sema, honek ondoko semak konotatzen dituelarik: /erorketa/; /andeatzea/; /murrizketa/ eta /sordeis izaitea/, Pottierrek «resultatiboa» deitzen duen ardatzaren gainean.

«Nahi bauk mando bat hun ukhan, hago mandoik gabe» (Jutsi) Eta: «Nauzu mando bat thakaik gabe, beazu egon gabe» (Izura). Bi esaera hauetan *mandori* «ezaugarritasunaren» ardatzaren gainean emaiten zaio infamia-marka. Jutsiar honentzat, *mando hun* sintagma erretorikako tropo bat besterik ez dateke, lehen hitzak (*mando*) bigarrena (*hun*) berez baztert baleza bezalaxe. Esaeran hautatua izan den sema horrela izenda daiteke: /akatsdun, bizios, gaixto, txar, nokudun/.

Bunuzeko a. Uharti esker entzun dudan beste esaera zorbait gaineratzen ditut, besterik gabe, orai arte emanikakoa ez baitute ezeztatzen:

- «Mando hilari uzkiti olho.»
- «Mandoak umiak egin lezazke, xantza alde baginu.»
- «Mandoa bezain zuhurra.»
- «Mandoa bezain koska.»
- «Pikaren umia, pika; astoarena batzutan mandoa.»

Bestalde, eta ohizko esaera berme: «arima salbu eta», lekuko guziek ez dutelarik errexki bere gain hartzen, *mando* erraiten da haurrik egiten ahal ez duen emazte batez. Hitzak duen bortiztasuna legundu nahiz edo, *manddo* ere erraiten

da. Baina egia erran, eta lekukoen hitzak errepikatuz, «plantan» mintzatzeko, «behar bezala» mintzatzeko, perifrasiya nahiago dute erabili: «to, emazte hunek ez dik haurrik ukhen, berdin etzian egiten ahal». Lekukoak golkoan duena perifrasiya honek ez du trenkatzen *mando* hitzak egiten duen bezala.

Fraseologiaren kondu emaiten dut ere Larzabalen entzun dudana *ahari-mando* hitz elkartua. Larzabalen *ahari* zer den oroit-arazi beharra balinbada, erran dezagun arres kotxo xikitatua dela eta ez dela nehundik ere marrotzat hartzen ahal Oztibarren. Frantsesez, *ahari* hori «mouton» da eta ez «bélier». *Ahari-mando* erabiltzen da metafora gisa bakar-bakarrik, norbait izpiritu handiko edo hartze handiko ez dela adierazteko arnegu gisa. *Mando* eta *ahari* lehen lehenik «umerik ekartzeko gai ez diren kabale» gisa ulertuak dira, eta bi hitz hauen juntatzeak erredundantzia semantikoa edo pleonasmoa osatzen du.

Nahiz ez dudana Oztibarren bildu baizik eta Zuberoko Larrañen, azken esaera bat eman gabe ez nagoke: *mando-himiak sortzen ari*. Horra noiz erran daitekeen: norbait izariz kanpo aserik eta edanik delarik, eta goiti-eskainia ez balinbada gauzatzen ahal, haren lagunek arrailarian edo trufa-nahian erranen diote bahe larrian: *mando-himiak ari hiza sortzen?* Guk ere esaera honen errannahia ulertzen dugu mandoak umeak egitea aski zaila dela engoitik bait dakigu. Memento tzarra igaiten duen mozkorrak nolazbait merezi duela adierazten du esaera horrek. Erran gabe doa bestela eri den norbaiti ez zaiola halako ahapaldirik aurtikitzen.

Ikusten den bezala, guztiz ezezkorra den konotazio batez eraikia da *mando* hitzak furnitzen duen fraseologia osoa.

Alta, erreferenteari dagokionez, lekukoak ez dira hain bortizki mintzaten. Egia da Arhansusiko lekukoak mandoaren maltzurkeria eta kasketaldiak salatzen dituela; bainan beste gehienek idia, behia, zamaria eta mandoa estimatzen dituzte, zoin lan-motatan eta zoin lankeitan ibili behar diren kontuan harturik. Mandoari, guti jateko aiherra, udan beroaren jasaiteko indarra, mendibideetan ibiltzeko trebetasuna, egurbillunen karreatzeko gaitasuna, denek aitortzen diote, bereziki goragoko herrietan, Bunuzen edo Donaixtin bezala: *mandoak badizi hatsa*, dio Bunuztar batek. Animale bera ez da hain gaizki ikusia.

Eratorrietan *mandotu* aditza frango erabilia da: behi batez *mandotu* erraiten da (ez ardi batez) umerik egiteko ezindura hura jin zaiolarik. Gertakari-katastrofe hori aurretik ez zaitekeen igar, ez da espero, ez da nahikatua; *mandotu* aditza aktante bakunekoa da: *mandotu da*.

Behin, inkestatik kanpo, noiz eta nuntsu entzun dudana ez naizelarik oroitzen, *mandotu* hitza jaso dut *lurtatu* (fr. «s'ébouler») adierarekin. Azkuek ere badakar. Hazkuntzatik kanpo, *mando* hitzaren ondoko adierak jaso ditut, Larzabalen adibidez: mahatsondoan moztua izan ez den *gurmanta* izendatzeko; arrazaz errule ona ez den ahate-mota izendatzeko (sinonimo gisa *ahate-mutu* deitzen da), eta bestalde esku-oinetan hotzak eta bustidurak eragindako erdiroak eta arraildurak izendatzeko. Deus onik, beraz.

Baina *mandori* eman diogun sema nagusia oraindik orokorragoa izaiten ahal dela sinestera bultzatu nau ardietaz entzun dudanak. *Ardi-mando*, *ardi-manddo* erabiltzen da: horrek ez du erran nahi honelako ardi batek axuririk ez liroela ekar, baizik eta adarrrik ez duela, eta gehienetan bere arraza dela medio. Kasu honetan konotazio ezezkorrik ez dago agerian, eta *ardi-mand(d)o* erraitearekin, Manex burugorriak aipatzen dira komunzki. Ondorioz orokorrago den sema bat hautatzen ahal dugu: /gabetasuna/edo/gabezia/.

Eta zeharbidetik joaiteko baimena hartzen dut adarrrik gabeko arresen izendapen hau estakuru izanik. Buffonen lankide zen Daubentonen obra baten gaztelarazko itzulpenean (Daubenton, 1798, 164), bitxia da ikustea nola kontrajartzen diren artzain espainolen ikusmoldeak adarrrik gabeko marroetaz: gaztelaraz «mochas, mochos» deituak dira honelako kabaleak.

Alde batetik «merineros transhumantes» deitu artzainek hiru arrazoin badute «mocho» horien kontra altxatzeko:

— sortzean burua behar laitekeen baino handiago izaiten dute eta heien ama ez da aise erdi.

— testuaren hitzak berak hartuz, «son fríos para la generación».

— ez dira borrokan ez aharran ari, ardi guti baizik ez dute biltzen, artaldetik baztertzen dira eta azkenean otsoen alagia bihurturik laster galtzen dira.

Aldiz, horra «mocho» horien abantailak «pastores riberiegos» deitu artzainen ustez:

— Leku guti baizik ez dute hartzen, adarrrik ez ukanki.

— Hobeki gizent-arazten dira.

— Ez dira borrokatzen ari.

Beraz ezaugarri bertsuak molde desberdin batez estimatzen dira. Bainan hemen guri interesatzen zaiguna da ikustea nolako harremana eraikia den gabetasun hirukoitz baten gainean; adarrrik eza, sexualitaterik eza, borrokarako gogorik eza. Eskuaraz ere, *mando* da adarrrik gabeko edo umerik gabeko animalearen izendatzeko bailiatzen den hitza. Azken zubi bat eskas dut; ez dakit, ez baitut galdegin ere, ea euskal artzainek adarrei kasu egiten dizkietenetz arres baten sexualitatea nolakoa datekeen igartzeko. Uste dut halere adar ederreko marroa gehiago estimatzen dutela artzainek nun adar gabeko marroa ez den hala arrazaz. Gaskoin-Herrian Besche-Commengék bildu dituen elkarrizketan ikusmolde hori konfirmatzen du; horrela mintzo da gaskoineraz Casabèdeko artzain bat (ondotik euskarazko itzulpena nikgina):

«En général d'un marrà cornuth n'auràs cap jamès shiscles mè deis marràs cohes j'en auràs cad'an. Ara que deu depéner dera raça (...) mèns ena raça castilhonésa eths cohes ja pós aténer que haràn.... plus o mens que't haràn shiscles.»

«Usaian, marro adardun batetarik ez duk sekulan barrattarik ukanen [barratta zer den beste galdera batean azaltzen dut], bainan adarrrik gabeko marro batetarik, urte oroz ukanen dut. Gero, arraza ere zoin den (...) bainan kastillondar

arrazan, adarrik gabekoek guti edo aski barratak eginen dizkiatela ja igurikatzen ahal duk.» (Besche-Commenge, 1977, I, 32).

Bestalde «mocho» hitzaren inguruan, eta *adarmotz* hitzetik abiatutik, bizkaierazko *motx* hitzak duen errannahiraino, frantsesezko «moche» tartean dagoela, GUIRAUDEk aipatzen duen /détérioration matérielle, meurtrissure/ sema amankomuna hemen ez dezaket luzaz aipa.

Mando hitzaz Lhandek eta Azkuek beren hiztegian zer dioten komentatuko dut «stérile» galdera ikus eta.

2. «Bardot»

Frantsesez «bardot» deitzen da usaian zaldi-garañoak estalirik astañak egiten duen kabalea.

Ez dute lekuko guziek erantzunik emaiten. Oztibarreko zortzi herrietatik Jutsin eta Izuran baizik ez dut adierazle berezirik bildu. Horra erantzunak:

- 1) Arhansusi:
- 2) Bunuze: Ø
- 3) Hozta: mando (?)
- 4) Ibarla: Ø
- 5) Jutsi: umatxo
- 6) Larzabale:
- 7) Izura: jinitre; matxo
- 8) Donaixti-Ibarre: Ø

Adierazle berezirik eman ez duten lekukoek ez dute jakitate entziklopediko bera erakusten. Bunuzeko eta Donaixtiko lekukoen arabera, erreferentea bera ez da eta ez daiteke izan, erran nahi baita zaldi-garaño eta astañaren arteko gurutzamendutik ez dela deus jiten. Beste herri zombaitetan lekukoak ez dira hain segur beren buruaz eta *mando* hitzaz baliatzen dira «mulet» edo «bardot» adierazteko, bien arteko diferentzia neutralizatuz, /umerik egiteko ezindura/semaren bitartez.

Funtsean, adierazle bereziak *jinitre*, eta *matxo*, *umatxo* dira. Izurako lekukoak dioenez, *jinitre-k* motibazioa baduke animale honek bere biloan dituen kolore desberdinetako marretan, ezaugarri bereko beste bas-ihizea ezagutzen baita Oztibarren eta beste leku frangotan, *jinitre*, *jenitre*, *jineta* deitzen dena (fr. «genette»).

Bestalde *matxo* Izuran bildu da, eta *umatxo* Jutsin, gaztelerazko «macho» eta gaskoinerazko «matto»rekin erkatzeak direnak, *umatxo* kasuan «un» erdal artikulua lexiaren barnekoa izan balitz bezala hartua izan delarik, beste kasu frangotan bezala (ik. «(du)thé» frantsesez, eta *dutea* euskaraz, besteak beste).

Jinitre hitzari buruz, Corominas 1980 irakurtzekoa da «jinete» sarrerepean. Dioenez, hitzaren etimoia arabierazkoa da, arabiatar tribu baten izen etnikoa

izanki lehen iturburua. Geroago errannahi frango hartu ditu hitzak. Tribu hartako gudariek zaldi latzgarriak ba omen zeuzkaten, eta «eliteko zalduna» erran nahi izan zuen hitzak. Geroago aldiz «zaldun arrunta» errannahira lerratu zen, eta bestalde «zaldun» gabe, «zaldi» ere erran nahi izan zuen, lehenik, «odoleko» edo zaldi zalu «arraza», eta gero «aita arabierazkoa eta ama espñola duen zaldia». Corominas-ek ez zezakeen aipa azken adiera honetan gogora jiten zaigun sema: /gurutzamendua, nahasmendua/; gurutzamendua delarik ere euskarazko *jinitre*-ren ezaugarria. Bestalde gaztelerazko «jinete» eta «jineta» hitzek etimoi bera ez ote dutenetz ez du baztertzen Corominas-ek.

Corominasek erakusten duen bilakaera historiko horretan txertatu behar da frantsesezko «genet» hitza bera. Zer nahi gisaz, «jinete»z Corominas-ek dioena irakurriz, eta Oztibarren bildu den beste hitza «matxo» dela ikustearekin, haute-maiten da zoin interesgarria laitekeen lexikologia historikoaren laguntza: hazkuntza, arrazaren kontzeptua, salerospenen mugimendua, feriak eta beste, Erdi-Aroko Euskaldunen zalduneriaren gerlako gaitasun latzgarria, horiek oro aztertzeokoak dira hitzetan eta gauzetan euskararen eta auzohizkuntzen arteko maileguen historiaren hobeki ezagutzeko. Bakarrik halako ta holako hitza gaur ere bizirik dagoela erakusten du arras sinkronikoa den ene inkestagintzak. Mailegua nundik, noiz eta nolaz xertatu den ez dezake agerian utz ahozko hizkuntza iturri bakarzat duen lanak. Derradan ere Lhandek eta Azkuek ez dituztela *jinitre*, matxo edo umatxo adierazleak emaiten.

3. «Cryptorchide»

Galdera honi horrela erantzun dute Oziartarrek:

- 1) Arhansusi: *barretta*
- 2) Bunuze: *barrat; barreta*
- 3) Hotza: *baretta; khotxo ta urrixa*
- 4) Ibarla: *barrata*
- 5) Jutsi: *barrat; barratta; batekilako*
- 6) Larzabale: *barratta; jenetre*
- 7) Izura: *barratta*
- 8) Donaixti-Ibarre: *baretta*.

Denetan ezaguna da *barreta* lema, aldaki zonbaitekin: /r/ edo /rr/; /t/ edo /tt/; /a/ edo /e/. Areologia ezin dut hemen zehaztu. Barra ez ote den hitzaren erroa (ik. *barrabil*) hipotesia gisa proposatzen dut, Lhanderen ondotik.

Lekukoen artean, erreferentea bera ez da molde berean argitzen: edo sortzetik *barrabil* batekilako kabalea da, edo gaizki zikitatu ondoan gorderik daukan *barrabil* bakarreko kabalea; biak hitz berarekin izendatzen ahal dira. Eta «hermaphrodite» delakoa ere agertzen da, ikusiko dugun lez.

Joka baneza ofiziokoak ez diren frantses gehienek ez dakitela ere zer den zehatz «cryptorchide» edo «hermaphrodite», arditik frango ez nezake gal. Ez harri beraz euskaraz ere *barretta* adierazlearen errannahiari buruz dauden ñabar-duretz.

Has gaitzen halere «cryptorchide» den kabaletik. Horren beldur edo kasu horren beldur da laboraria. Ofiziokoa behar da izan horren operatzeko; lehen «xikitero», gaur «marexala» edo «beteiner». Bunuzen bildu dudan korpusean irakurtzen da zer gertatzen den gaizki xikitatua izan den xerria saltzen delarik: sei ilabeteren burian erostunak gizent-arazi urdea saltzaileak arra-erosi behar dio nahitaez urde-prezioan bizio edo enegu hori ez baitzuen orduko deklaratu. Gaizki xikitatu izan denaren urdakia ezinkontserbatuzkoa eta gustu txarrekoa omen da.

Beste istripurik aipatzen da ere ardikuntean; laborarien kaltetan, gaizki, edo erdizka xikitaturik izanik, ardi zombait arkal lezazke mota hartako ko-txo batek, espres-espreski begiratzen den artaldeko marroaren gaitasun genetikoak ez dituelarik. Hartarik sortzen den axuria ez omen da hain eder ez eta jin-aiseta.

Bunuzen beti, beste zerbait erran nahi du *barrata* hitzak. *Barrata* omen da ezkerreko barrabila ttipiagi daukan kabalea. Beraz ez da egiazki «cryptorchide» horietarik; lekukoak dioenez, jende xaharrei entzunik, ezkerreko barrabila handiago daukana ardien arkaltzeko eta ernal-arazteko marro hoberenatarik omen da. Hemen *barrata* hitzak kalitate apala konotatzen du. Sexu-potere entraalekoa baizik ez du *barrata* mota honek. Azken adiera honi doakion frantsesezko adierazle akademikorik ez dut ezagutzen.

Eta Bunuzen oraino, «hermaphrodite» ere izan daiteke *barrata* deitzen dena. Korpusean, «hermaphrodite»aren ezaugarri anatomikoak aipatzen ditu lekukoak.

Horiatarik guzietarik ateratzen dudan ondorioa ageri da: *barrata*-ren adierazia «cryptorchide»arena baino zabalago da. Sema orokorragoa eman behar zaio *barattari*: /sexu-aparatoaren konformazio tzarra/, /ernalgarritasunaren funtzionamendu-eza/.

Barrataz bestalde, beste erantzun bat kausitzen da: *batekilako*, bat numeraren gainean eraikia, «monorchide» hitzean bezala bainan «orchis» elementuak euskarazko hitzean har lezakeen kidea: *barrabil*, *koskoil*, *partida*, *parrapio*, etabar aipatu gabekoa egoiten delarik. Eufemismoa baino elipsis bat dela erran nezake.

Khotxo-ta-urrixa hitzaz, izaitekotz, «hermaphrodite» adierazten da zehazkiago. Forma paliatiboa ez ote zenetz nengoen bainan justaposizio mota huntako hitzak ezagutzen dira erdaretan hala nola «bouc et bique», «crabibouc» etabar..., errannahi berarekin.

Larzabalen, *jenetre* ere bildu dut «hermaphrodite» errannahiarekin. Gorago ikusi bezala, «bardot» erran nahi du ere lema hunek. Nahasketa iduriz sortzen da bi adieraziek duten sema amankomunarengatik: /umerik ezin ekarri/.

Entziklopediaren aldetik, barrattak sal-erospenetan dakarren makurraz gain, besterik ez dut deus entzun. Eta bereziki «boute-en-train» delakoaren erabileraz ez dut berririk jaso, jakinik Daubenton-en liburua gaztelerera itzuli zuen F. Gonzalezek aipatzen zuela duela 200 urte nola «gallaros» edo «testicondos» deitu kotxoak baliatzen zituzten «riberiegos» ziren artzainek: ardi arkara zoin ote zen begiztatzeko egiazko marrotik igan-arazi aintzin, «gallaros» delakoa erabiltzen zuten; kabale-mota hau alabainan, egileak dioenez, «en medio de su luxuria es un animal tímido». Egungo egunean eta gaurko teknologia dela medio, marroari taulier bat ezartzen zaio behar den lekuan; arkara den ardia marroak gainkatzen duelarik, taulier horrek uzten duen tinduari esker, laborariak badaki zoin ardi estal-arazi behar duen, ahatik artifizialki.

Fraseologian, *barratta* baliatzen da gizon baten kontra irain gisa, izan dadin kalomnia ala salaketa. Jutsiko korpusean, irakur daiteke pezu handiko afruntutzat hartua dela irain hori. Duen hurbiltasun semantikoa dela medio, ondoko esaera aipatzen dut ere: *horrek behar likek xotxetan egon*. Norbaiti bere harrotasuna eta urgulua apaltzeko beharra dagoela erran nahi du. Esaera ez da aise ulertzen ez balinbadakigu kabaleen xikitatzeko moldeetarik batean xotxa dela baliatu beharreko gailua dena: bi xotxen artean barrabilen zaina tinkaturik ezar eta, barrabilak eihartzen dira. Euskal Herrian bestetan bezala, gizonaren sexu-boterea dudan ezartzea irainen altxor mugagaitzean sartzen da.

Lexikografian, Azkuek *barratta* agertzen du. Gizaki batez esaten dela dio; kabale batez erran daitekeenetz ez du zehazten. *Barret* sarreran «stérile» emaiten du, eta dakarren Duvoisinin zitazioari esker, gizakiaz erraiten dela ulertzen da. Aldiz, Lhandek *barra-tta* sarreran dio: «à demi châtre; monorchide (mouton)»; adiera hauek ikusiz, ez dirudi gizaki batez erran daitekeenetz.

4. «Brebis jeune n'ayant pas encore porté»

Frantsesezko galdera honi horra Oztibarren bildu dena:

- 1) Arhansusi: *antxu*
- 2) Bunuze: -
- 3) Hotza: *antxu; axuingabe*
- 4) Ibarla: *antxu; axuririk gabe*
- 5) Jutsi: *antxu; bildots*
- 6) Larzabale: *antxu*
- 7) Izura: *antxu*
- 8) Donaixti-Ibarre: *antxu; urtheke antxu*.

Adierazi honi buruz ez bait nuen galderarik prestatu inkestaren hatsarrean, beharrezkoa zatekeela laster ohartu nintzen. Ardikundeari buruz, aziendari buruz, aipatzen da adierazi hau, ez behiari buruz. Bestela erranez, gazte ala zahar, ernari ala huts, behitan *antxurik* ez dago.

Antzu hitza ezagunaren forma palatalizatua da hemengo antxu. Baina fonetika adierazkorra deitzen den hura ez da hemen gertatzen den fenomenoa. Bi formen lexikalizazioa erabatekoa da.

Lekukoek antxu hitzaz diotenari esker, antxuren edukin semantikoaren zehaztera noa.

Adibidez Ibarlakoak dio:

«Antxua, antxu, erran nahi xi ez arkhaldu, ez axuririk iten, antxu, axuririk gabe. Generalian urthe bat ezpitu ono.»

Abantxu definizio den glosa honetatik ondoko sema-multzoa ateratzen da: /urteaz azpikoa/, /ez ernari/; /ez estal-arazia/, /estal-arazia izaiteko gazteegi/. Ezin da oraindik gaineratu /sexualki ez gehitu/sema. *Gehitu* hi-tzaz «adineko, sasoiko, ondu, zohitu, nagusitu», adierazten dut.

Hoztako lekukoaren glosan, nahiz Ibarlakoari mamiz hurren zaion, modalitatea ere agertzen da: antxuak axuria egin lezake, egin liro, baina ez du egin behar. Horrela dio:

«Antxiak axuri gabiak tzu, lehenbizikoak, behian miga bezala. Etzie adinik, etzie marroik ukhanik e, axuria in lezakeie bena etzie marroik emaiten hein bateak artio, puxka at, bestela ttipi baatzen tzu, antxu.»

Lezakeie aditz-formak potentziala adierazten du, nola ez, ernari izateko antxuek duten ahala, baina ber denboran, lekukoak dioenez, hobe da antxua ez dadin ernari izan, hortan sobera goixtiar izaitiak gorputzaren luze-zabalera entraalekoa baitu ordaintzat edo gaztigutzat. Ibarlakoak eman dituen osagai semikoetat gain, modalitatezko osagai hauek eman daitezke: /estal-arazten ahal da/, /ez da estal-arazi behar/, /ernari izaiten ahal da/, /ez da ernari izan behar/. Beraz, egoera-aldaketaren haiduru dagoen ardi gazte normala lokalizatzen da *antxu* hitzaz.

Multzo semantiko hau luzaz iraunkorra izan da ohizko hazkuntzaren munda; gaurko egunean aldiz aldatuz joan da zeren eta urtea gabe ere estal-arazia izaiten ahal baita ardi gaztea. Horrengatik «antenais» da Jutsikoak *antxu* edo eta *bildots* deitzen duena. Alabainan, lokalizazioa, denboraren araberrako lokalizazioa, /adina/ sema garrantzitsuenaren oinarria da.

Bidenabar, bi hitz *axuri ingabe* eta *axuririk* gabe erantzunetaz. Forma azaltzaileak izanik ere, *gabe*-k duen semantismoa interesgarria da: /eza/, /eskazia/ dudarik gabe markatzen balinbadu, /lehen, aurretik/ ere adierazten du, izan dadin denboraz ala eremuz. *Axuririk gabe*-k adierazten du alde batetik axuririk ez duen kabale baten egoera, bistan da, eta bestaldetik, axuri baten balitzko emaitza jinaintzineko denboraldia. Ahala eta behararen arteko joku bat egiten da.

Antxu eta *antzu* hitzen arteko harreman semantikoari ohart zaizkio lekuko zonbait. Larzabalekoak dio: *antxuak antzu behar zie*, erran nahi baitu antxua behar dela «hutsa» izan, edo «ez ernari» izaitea antxuaren plantako egoera dela. Baina Larzabalekoak berak dio gaur egun antxu bat ernari izan daitekeela, jada-

nik aipatu dudan teknologiak eta ekonomiak nahi duten denbora irabaztearengatik. Beste nunbait azaldu dut denbora-laburketa honek nolako nahasketak ekaritzen dituen gaur *antxu*, *bildots*, eta *bihortxe*ko hitzen artean.

Lexikografiaren aldetik, zehatz dabil Azkue. *Antxu* hitzak badu bere sarrera eta 3. adieran dio: «oveja que por joven no ha procreado». *Antzu* sarreran ere edireiten da *antxu* forma, adiera berarekin bainan hor frantses itzulpenak gauza bera ez dio arras: «jeune brebis qui n'a pas eu de petits»; «por joven» hori eskapatu bide zaio frantses itzulpena egin duenari.

Lhandek ekartzen duena diferente da eta ez hain argi. *Antxuren* lehen adieran, «jeune brebis ou mouton antenais»; antxu bat kotxoa izan daitekeela Oztibarren ez dut jaso. Bigarren adierak dio: «brebis stérile ou qui n'a pas eu de portée». Ongi ulertzen badut, badira hor bi adierazi posible. Bainan Lhanderen ikusmoldearen arabera eta bere hitzak hartuz, *antxu* da «variante et diminutif de *antzu*». Gauzak ez dira zehazki horrela, hurrengo galderan ikusten den bezala.

Lehenik ohar bat lehen umea egiten duen behi edo ardiaren izendapenaz: Oztibarren beste leku frangotan bezala *lehentxa* forma baliatzen da eta inkoati-boa ongi markatzen du adierazle honek: erdaraz ere bai, hala nola frantsesezko «primipare» hitzak. Azkuek lehentxa emaiten du, dudarik gabe inprimategiko huts baten gatik.

5. «Vide»

Zortzi herrietan *antzu* agertu da. Eta hiru herritan, *arhantzu* ere gaineratu dute lekukoek. Galdera honen titulua laster argitzen da, Gaskoin-Herriko Atlasean, Séguy-k latinezko «vaciva»-tik etorritako formekin osatu duen maparekin erkatzekoa baita. «Vide» galderaren ondoan, antonimo gisa agertzen da «pleine, gravide, prégnante» galdera, Oztibarren bestetan bezala *emari* baitu baliokide.

Jadanik erran bezala, *antzu* eta *antxu*, biak lexikalizatuak, ez dira elgar trukatzen, Oztibarren bederen.

Lokalizazioaren ardatzaren gainean *antzu-k* dakarren tasun nausia da «terminatibo» edo «bukaerazko» bat. *Antzu* da «hutsik» den kabale baten egoera; esnez eta umez hutsik da antzu den kabalea, egoera hori behin behinekoa, eta ontsalaz, igankorra izanik. Hortan da *antzu* hitza *mando*-tik desberdintzen duen ezaugarri handia. *Mando*-k terminatiborik ez dauka, zeren eta mandotasunak denotatzen baitu umerik ekartzeko betirako ezintasuna, buelta ezineko agortasuna. Diodan berriz hori Oztibarren ikusten dela eta hazkuntzaren munduan. Gaurko euskarazko idazkietan eta beste gai zombaiten inguruan *antzu* erabiltzen balinbada beste errannahi zabal batekin, ez da hemengo solasgaia.

Gure mugarrien artean egonez, horra zer dion Arhansusiko lekukoak:

«Itzulka hanitzetan, baakizu, oai haladere, ogeietik susaltzen duzu behia eta gio berdin uste duzu ernari uzula, berdin zuk estelaazi eta ez ikhusten gehio

susara eta iten duzu: ernari diat, ba bena gio berdin eta bost ilaeten burian, ikhusten balinbada susara, to antzu diat, ordian antzu behia, antzu zure behia.»

I.— «Erran nahi du antzu ez dela betiko?»

«Ah ez etzu bethiko eh, izaiten ahal duzu behi bost ilaeten burian, to antzu diat, behia antzu at edo berdin susaltzen duzu eta berriz estelaazten berriz ernari izaiten ahal duzu.»

Behi bat aldi bat baino behiagotan estal-arazi ondoan ez bada ernari baratzen, baina geroago ere ernari izan laitekeela pentsatzea aski du lekukoak *antzu* hitza baliatzeko eta nehundik ere *mando*. *Antzu* erraiten dueno, lekuko honek ez du esperantza galdu. Edo esperantza galdu ez dueno, ezin du erran *mando* dela «baratzen» edo «gelditzen» ez den behia.

Gehiago dena, jadanik umatu den kabale bat hutsik egoiten ahal da urte batez, bi urtez, gertakari honek bortuko bizitzan eta mozkinaren aldetik ukan dezaken makurrarekin. Kasu honetan *arhantzu* erraiten da Hoztan, Izuran, Donaixti-Ibarren, *ardi* eta *antzu* elementuez osatutako hitza, iduriz. Beste lekuko zonbaitek *antzu joan* perifrasi eman dute umerik egin gabetarik bortura doan kabaleaz. Ekonomiarene aldetik, kalte baizik ez du laborariak edo artzainak kabale bat sobera luzaz antzu egoiten delarik: hazi, bazkatu edo geinatu behar da kabalea, alan ari da, egin behar lukeen umearen balioa atzeratzen da. Ber gisan, *antzu* den kabalea ez da preziorik hoberenean saltzen: behi xahalduna, behor umedura, ardi axurduna, ahardi xerriduna, bistan da, antzu den kabalea baino karioago saltzen da, lehenbizikorik bere umea ondotik jarraiki zaiolakotz bizirik, eta bigarrenekorik, behi eta ardiaren kasuan bederen, erdiberria den kabalea esnadun delakotz, izan dadin esnezu ala ez. Antzu denak baino gehiago balio du ernariak ere, umea ekartzeko mentura gehiago eskaintzen duelakotz, ernalgoa hasi zaion ber. Arrazoin hauen guziengatik, ulertzen da *antzu*-k daukan konotazio ezezkorra. Bainan berriz derradan antzu egoiten ez den kabalerik ez dela, kabale guzien bizitzan ezinbesteko denboraldia baita antzu egoitea, kabale emankorrenetan ere.

Antzu-tik eratortzen den *antzutu* garrantzi handikoa da. Definizio gisa «huts bilaka-arazi» eman nezake. Horrela «umerik ezin ekarri» definizioa zuzen ez dela ulert-arazi nahi dut. Erdarazko «sevrer» eta «tarir» bi aditzen errannahia estaltzen da definizio zabal horrekin. «Huts bilaka-arazi» definizioa osa daiteke «huts arrabilaka-arazi» gehituz. Antzu bilakatu ondoan eta antzu-egoera luzatzen balinbada, antzutasuna kabalearen ezaugarritasuna bilakatzen da. «Antzu egon» (mementokoa) eta «antzu izan» (ezaugarri iraunkorra) bikotearen bitartez bi egoeren arteko diferentzia adieraz laiteke.

Lokalizazioaren ardatzaren gainean bi gauza denotatzen ditu *antzu*-k: prozesu baten amaiera (umatua izana, diskontinuo edo puntukari den gertakaria), eta egoera baten hatsarrea, egoera hori iraupen laburrekoa edo luzekoa izaiten ahal delarik, zeren eta antzu den kabaleak berriz umea egin bait lezake. Ahaltasuna eta geroa elgarri lotuak dira. Anbiguitate horrek azaltzen du zergatik *antzu* erraiten den bai «hutsik» dagon kabaleaz (terminatiboa edo muga duen duratiboa) eta

bai «umerik ekartzen ez duen» kabalez (terminatiborik edo mugarik gabeko duratiboa).

Euskal lexikografian, Azkuek hauxe dio *antzu* sarreran: «stérile, femelle non pleine». Hor bi adierazi badira edo bederen biga badaitezke: «stérile» den kabalea ez dela «pleine» garbi baldinbada, «non pleine» dagoena ez da baitezpada «stérile». Lhandek hiru adiera baditu: «1) Stérile. 2) Qui a cessé d'engendrer. 3) Qui ne donne plus de lait». *Antzu* zer den ez du horrela osoki azaltzen.

6. «Stérile»

Horra Oztibarreko erantzunak:

- 1) Arhansusi *mando*; *auber*; *puta*.
- 2) Bunuze: *mando*; *antzu*; *behota*.
- 3) Hozta: *mando*; *antzu*; *itzulka ari*.
- 4) Ibarla: *mando*; *itzulka ari*.
- 5) Jutsi: *mando*; *antzu*.
- 6) Larzabale: *antzu*.
- 7) Izura: *mando*; *antzu*.
- 8) Donaixti-Ibarre: *mando*; *puta*.

Zuzenez, «stérile» galderapean, fruiturik ekartzen ahal ez duen kabalea nola deitzen den jakin nahi nuen. Galdera urrixari buruz egina izan da. Ordotsa edo kotxoa, alabainan, ala xikitatua da, ala hautatua da preseski estal-arazteko eta ernal-arazteko dukeen gaitasunarengatik. Eta sexu-aparatuan kotxoak dituzkeen eneguak aipatuak izan dira «cryptorchide» galderaren inguruan. Umerik egiteko balio ez dutenak «mulet» eta «bardot» galderetan tratatu ditugu bestalde.

Horrengatik, hemen urrixaz ari naiz alde bat. *Mando* da, izan dadin izena ala adjetibo, kasik herri guzietan agertu den erantzuna. Delako zaldikundeko animalearen izena bera berriz agertzea behiari aplikaturik ez da harritzekoa, *mandoren* sema nausia /umerik ezin ekartzea/ kasu honetan behiari aplikatzen baitzaio.

Zehatz izaitekotan, xehetasun bat egin behar da: *mando* behiaz erraiten da, eta ez ardiaz, behar bada linguistikoak ez diren arrazoinengatik: ohizko hazkuntzan, behi baten emankortasun-eza ohartgarriagoa zen ardiarena baino.

Garrantzitsuago da jakitea *mando*-k ñabardurak badituela lokalizazioaren aldetik: inkoatiboa edo terminatiboa markatzen duenez kontuan hartu behar da.

Arhansusiko lekukoaren arabera *mando* izaitea sortzetikakoa da. Izurakoak ez du besterik erraiten «freemartin» fenomeno aipatzen duelarik. Horrela ulertuz gero, *mando* izaitea sortzetikako eta betirako gertakaria da: ezkema batez horrela ager daiteke:

I ————— I

sortzea antzu mandoa

Ezkema honetan *antzu* agertzen da antzu egoitetik igan behar baita behi bat, mandoa dela frogatu aintzin.

Bainan *mandotu* aditza ere entzuten da «mando bilakatu» erran nahi baitu; mando izaiteko abiapundua alda daitekela ulertu behar da orduan. Kasua gertatzen da orduan jadanik ume egina den kabale bat ume egitetik gelditzen denean. Sortzetikako ez den umerik ezin egite hori betirako dela erakusten du ondoko ezkemak:

I
 sortzea antzu ernari xahaldun antzu antzu antzu

Beste erantzunetan, *auher* jaso da. Ez da oso zehatza bainan lekukoaren arrazoinak ulertzen dira. Lanik egin nahi ez duenaz erraiten da komunzki *auher* dela. Zehazki «stérile» izan gabe, «pausuan» «mozkingabeko» denaz erraiten ahal da. Arhansusiko lekukoak, adibidez, azaltzen du ez zela batere merke ergiak edo idi gazteak ongi haztea eta heztea hiru urte arte «auher» egoiten zirelako beren laneko indarra uztarritan eman aintzin. Beste testinguru batean Larzabalekoak azaltzen du nolaz zezen bat «auher» egoiten ahal den ogoi minutuz bi estalukaldiren artean. Hemen dudarik gabe pausatzen ari den, lanean ari ez den zezenaz ari da lekukoa, ez du nehundik erran nahi zezen hura «stérile» dela. Oro har, «auher» erraiten da ondoriorik, ageriko fruiturik ez duen zerbaitez. Horren kasu berezia da umerik egiten ez duen estalia izan den kabalea. Eta teknikoak ez den hizkeran, noiznahi entzuten da hain zuzen zerbaitez «auherrik» edo «alferrik» egin dela, edo bestela zerbaitez «antzu» izan dela, emaitzik ez delakoan agertu.

Beste erantzunetan ere *itzulka ari* aditz perifrasiak forma azaltzaile edo paliatibo gisa hartu behar da egiazko lexia baino. *Itzuli* erraiten da, zezenak estalia izan ondoan berriz susaltzen den behiaz. *Itzulka* adberbioak iterazioa azkarki adierazten du. Bainan hitz honek umerik egiteko ezintasunaren ondorioetarik bat baizik ez du azaltzen. Badira mando diren behiak *itzulka ari* ez direnak ez baitira susaltzen ere. *Itzulka ari* hobeki aplikatzen zaio «vache nymphomane» delakoari. Gauza bera *puta* erantzunaz, ondoko galderan ikusten den bezala. Goragoko lerroetan ez balinbadut preseski erran, kasu zombaitetan iduri luke alabainan egiazki mando den behiak ez duela susaldirik ere ezagutzen: mando delako marka ez du orduan luzaz kukutzen susaldirik gabeko behi-mota honek.

Lexikografiaren aldetik, *mando* sarreran «mulet» eta «stérile» adierak Azkuek agertzen ditu dudarik gabe. Haurrik ukaiten ahal ez duen emazte batez, eta modu gutiesgarri batez, erraiten dela eransten du. *Manddo* forma palatalizatua emaiten du baina «femmes petites et stériles» heietaz erraiten dela zehaztuz. «Carnero y cabra desmochados o desprovistos de cuernos» adiera ez zaio eskapatu. Halere, mahastiko «gourmand» delakoaren adiera ez du ekartzen. Nihauk «mulet» galderan aipatu dudan fraseologiaren item batzu emaiten ditu. Aldiz, *mandotu* sarreran hemen ekarri dudana adiera ez dago, bakarrik «s'endurcir, devenir insensible» adiera emaiten baitu. *Itzuli* aditzak duen «revenir en chaleur»

adiera ez du emaiten. Interesgarri da ikustea bizkaierazko *mana* forma badakarrela eta oso hurbil dela gaur gaskoineraz ezagutzen den formatik. Oro har, oparoda Azkuek beste hitz askotaz bezala *mandoz* bildu duena. Lhanderen sarrera Azkueren kopia baizik ez dela nabarmen dago.

7. «Vache nymphomane»

Galdera honen titulua «Larousse agricole»tik jesan dut. Ninfomania beterrerrek esplikatzeko dute, baginitis, metritis, glanden funtzionamendu gaizto, neurosis, kista, tuberkulosis eta beste makur zonbeit direla kausa. Baina lekukoek eman dizkidaten ondoko erantzunak kabalearen jokaeran eta umerik egiteko ezintasunean motibatzen dira:

- 1) Arhansusi: *behota; behotatu; zezendu, itzulka.*
- 2) Bunuze: *behota; puta; putatu.*
- 3) Hozta:
- 4) Ibarla: *behota; puta; ezinbaraazizko; ezingeldituzko; ezinhartuko.*
- 5) Jutsi:
- 6) Larzabale: *behiputa; mando.*
- 7) Izura:
- 8) Donaixti-Ibarre: *behota; debota; puta.*

Hiru herritan galdera ez da ongi aurkeztua izan; «vache nymphomane» eta «vache stérile» ez bait nituen aski desberdintzen inkestagintzan. Bestela, *puta* eta *behota* konkurrentzian daude. *Behota* (eta *debota* aldaera) hobesteko forma dela diote lekuko gehienek. Hitz honen etimoiatik datorren /eskas, falta, ments/ semak bizirik dirau *debota* adierazlean: nunbait «huts egiten du» *debota* den behiak.

Puta hitza «ostatuko elhea» dela erranez, arrunt-aire baduela konpreni-arazi nahi dute Oztibartarrek. Halere, lekuko gehienek aitorturik, eta nihauk entzunik, estatutik kanpo ere errexki baliatzen den hitza da.

Aditzak ere agertu dira erantzunetan: *behotatu, zezendu, putatu*. Inkoatiboa markatzen dute hiruek, ez baita beti hala izan kabalea. Lehenago ere ikusi dugu *mandotu* den behia ez dela beti aintzinetik *mando* izan.

Behota edo *puta* adierazien ezaugarri semantikoak emaiteko, lekuko guziak ez dira guziz ados. Diodan berriz galdera horri buruz izan ditudan lehen dudek ez dutela behar den zehaztasuna eragin lekukoengan; bestenez emanen zuten azalpen osoagorik. Horra Arhansusiko lekukoak nundik erabakitzen duen behi bat *behotatzen* edo *zezentzen* dela:

«Orroaz hasten zuzun ta leheno hori iten zizien behi... ordian zizien erten behotatzen, erten zizien lehen, ordian ikhusi tzit baño aldi batez, umeik etzin iten gehio; aatxeik etzin iten eta orroaz puxka at hasia eta huntan lurrari kharrakan eta jender so, zezenak e hola bitira re hanitz iten dienak, zezentzen, zezentzen puxka at, zezena bezala».

Honelako kabale baten ezagutzeko erizpideak hauek dira:

- Orroaz artzea.
- Umerik ez ekartzea.
- Zezenaren jokaera eskarniatzea edo bereganatzea, «lurrari kharrakan».

Zezendu aditzaz, gehitu behar da *zezen* adierazlearen multzo semikotik hartua den sema ez dela /umerik ezin ekartzea/ baizik eta /kotxo/ izaitea, azken sema hau inkompatible delarik /emea/ sema duen *behirekin*. Bestela erranez, putatzen edo behotatzen den behiak zezenetik hartzen duena ez da ume egiteko ahala baizik eta kotxotasuna, eta azken izakera honek urrixa batean onartzen ez den bortiztasuna denotatzen edo konotatzen du.

Behotaren konotazioa ezezkorra da dudarik gabe. Entziklopediaren aldetik, horrelako behiak bere alde duen abantail bakarra laneko indarra, uztarriko indarra da. Ibarlakoak eta Bunuzekoak gaitasun hori luzaz aipatzen dute.

Ibarlakoak dioenez, *behota* batek idiak bezainbat lan furnitzen ahal zuen uztarritan. Bakarrik, uztarritik laxatu orduko, *gainkaka* ari ziren behotak. Hemen ere iterazioa markatzen du *gainkaka* adberbioak.

Halere Ibarlakoarentzat ere, fruiturik ekartzeko ezintasuna da hiru lexien bitartez agerian utzi nahi duena:

- *ezinbaraazizko*.
- *ezingeldituzko*.
- *ezinhartuko*.

Baratu, *gelditu*, *hartu*, animale baten ernalgoa hasten dela adierazten duten aditzak dira. Hiru formen motibazioa gardena da hiruetan *ezin* agertzen baita, modalitatea markatuz.

Putu den kabalearen ezaugarri frango eskaintzen du Bunuzeko lekukoak ondoko lerroetan:

«Putu, baakizu, behi putak, ba tzu eztutenak ahatxeik iten, bethi susaltzen tzu, bethi estelaaz eta ba tzu, gerthatu uzu hori: ta putu zian eta saldu diat./.../

Ahatxia in behiak bazitzun mendian eta orroaz artzen zitzun lehen sentorroka, eztuzu pollit gio mendian, bethi zendako duk behi hoi hor? ah urdia, putatiauk, eztik umeik in nahi gehio, in ondoan, gerthatzen tzu ez itia gio./.../

Ba, hek lehenik laneat, ba, ba, lehen behiak uztartzen zitzun bazitzun ezkuin-exkerrak, eh, etzitzun artzen been aldi bezik bana behi huna artzen zun nolana hika, bana delako behi putatia zen hua hak bi aldetan behar zin eh, beste batekin goizian, eta aatsaldian bestiaekin.»

Behi bat *putu* dela erabakitzeke, ondoko erizpideak baliatzen ditu lekuko honek:

— Hiru gertakari segidan agitzea eta hirua errepikatzea behin baino gehiagotan: *susaldu*, *estelaaz*, *ahatxeik ez*. Erizpidea da: /sexualitate bizia/, /mozkinik ez/, /umerik ez/.

— *Sentorroka ari*. Adberbioa *sentorro*-tik dator, eta *sentorro* izena, *sendo* edo *sento* eta *orro* osagaiez egina da: euskal lexikografian ez da oso ezaguna. Orro berezi hortaz, esaldi axiologikoa gaineratu du lekukoak: *eztuzu pollit*. *Pollit* hitzaren errannahia ez dagokio bakarrik estetikari; orro horrek izialdura bezalatsuko sendimendua sort-arazten duela ulertu behar da. Oro har, ondoko erizpideak badaude: /orroaren bortiztasuna/, /estetikaren kontrako asaldura/, /goxotasunaren kontrako inarrosaldia/. Hiruek gogora-arazten dute Arhansusiko lekukoak ulert-arazi nahi zukeena *zezentzen* adi-tza baliatuz.

— Uztarriko gaitasuna aldiz Bunuzekoak azpimarratzen du beste lekukoek baino haboro. Lanerako kalipua badu puta den behiak, eskuin-esker ar daiteke lanean, behi «normalak» alderdi batean baizik ez direlarik laket, eta laneko iraupena bi aldiz haundiagoa du puta batek. Hauek oro tasun batez laburbiltzen ditut: /indar gehiegi/. Hurrunago lekukoak dio *bortiz* dela halako kabalearen «odola», erran nahi baita haren «psikologia», «tenperamendua», «izakera»: beterrinerrek aipatutako semeiologian emaiten duten neurosis hitza jiten zaigu gogora. Iduri luke lekukoaren ustez ere, puta bilakatzeko arrazoina ez dela bakarrik gortutz-enegua: iduriz, bada zer bait zuzen ez dena behiaren gogan ere.

Erizpide hauek ikus eta, *puta* hitza zergatik baliatzen den ulertzen da. *Put*a izendatzen den kabaleak sexu-aktibitate bizi-bizia du, eta halere ez du umerik egiten. Badakigu ontsa gizartean bederen jokaera hori gaitzesten dutela kultur-eredu zonbaitek. Kultur eta erlijio-eredu zonbaitetan, sexu-harremanak eta umegintza ezinberezizko ekintza gisa kontsideratzen direla badakigu. Bi ekintzak elgarretarik bereztea da *puta* izaitzearen marka nausienetarik. *Put*aren sema nausia horrela eman daiteke: /bide onetik saihestea/, /arauak haustea/.

Gehiago dena, eta modalitatearen aldetik, *ezinekilako* formak ikusi baldin baditugu Ibarlako korpusean, *nahia* ere aipatzen da Bunuzeko korpusean, puta den behiak borondaterik balu bezala edo, oraino sordeis dena, borondate txarrik balu bezala. Hala dio lekukoak; *ah*, *urdi*, *putatiauk*, *eztik umeik in nahi* gehio. Iduri luke umerik-eza ez dela hala beharrez gertatzen baizik eta behiaren gogoaren arabera. Kabale bati prestatzen zaion tzarra izaiteko nahikunde, aiherr, ixurgia edo jaugin hunek puta izendapenaren konotazio ezezkorra ez du haunditzen baizik.

Lhande eta Azkueren hiztegitan gauza diferenteak agertzen dira sarrera hauetan. *Put*a hitzaz «putain, prostituée» dio Azkuek; kabalez aipatu dugun erabilera ez du emaiten. *Dehota* sarreran «stérile» emaiten du, eta *behota* aldaera ez dauka.

Interesgarri da ikustea zer erraiten duen bestalde Azkuek *zezendu* adi-tzaz: «resistirse al cruce; se dice hablando de la vaca; lit. convertirse en buey: regimber, résister au croisement, ne pas se laisser couvrir, en parlant de la vache; lit. se convertir en boeuf». Frantsesezko glosak Azkueren definizioa ez duela hitzez hitz segitzen ikusten da. Bitxiago da irakurtzea *zezendu* honela itzul laitekeela literalki gazteleniara: «convertirse en buey», zeren eta *zezen* sarreran, «toro, tau-

reau» adierazia besterik ez baitago Azkueren hiztegian. *Zezena* ez da «buey». Beharbada lapsus bezalako zerbait gertatu zaio Azkueri bizkaieraz *idisko* ezagutzen delakotz «toro, taureau» adierazteko. Horrelako lerraketa gertatu dela pentsatzera bultzatzen nau *iditu* sarreran Azkuek emaiten duen adierak: *iditu* eta *zezendu* zeharo sinonimo gisa azaltzen ditu.

Dena den *zezendu* aditzaz (edo *iditu* aditzaz) Azkuek emaiten duen definizioa kontrajartzen zaio artikulua honetan aipatu dugun *zezendutako* edo «vache nymphomane» delakoaren jokoerari. Azkueren definizioak «nymphomane» baino gehiago frantsesezko «frigide» hitzaren errannahia dakar gogora.

Esplikazio gisa, eta *zezen* eta *idi* euskalki zombaitetan sinonimo direla onarturik, erran nahi baita kotxo xikitatu eta umerik egiteko gai ez diren kabaleak direla, horra zer gertatzen ahal den. Goragoko lerroetan aipatu dut Oztibarreko euskaraz *zezendu* den behi batean zeri emaiten zaion garrantzia: kotxotasuna erakustea urrixatasunaren orde: *zezenetik* hautatu den sema /kotxo/ da orduan. Aldiz, beste sema bat zelekzionatzen da Azkuek dakarren *zezendu* edo *iditu* formetan: /xikitatua izaitea/. Sema hau izanik hautatua, bi ondorio badaude *iditu* den behiari suposatzen zaizkionak; bata, bistan da, /umerik ezin ekartzea/, baina beta ere: /sexu-harremanetarako gogo guti/. Horrengatik Oztibarreko euskaraz deitutako *zezendu* den behia eta Azkueren adieraren arabera *zezendu* edo *iditu* den behia, biak «stérile» dira: umerik ez lirote ekar ez bata ez besteak. Baina Azkueren adieraren arabera *zezendu* edo *iditu* den behia, «stérile» izaitiaz gain «frigide» ere da; aldiz Oztibarreko euskaraz, *zezendu* dela erraiten, «stérile» izaitiaz gain «nymphomane» ere dela adierazten da.

Lhanderen hiztegian, *dehota* hitzari «brègaigne» doakio. Frantsesezko hiztegiek zaharkitutzat jotzen duten hitza da eta bestalde «brèhaigne» emaiten dute. Hiztegi hoietarik atera daiteke «brèhaigne» eta «stérile» sinonimoak direla. Baina *Grand Robert-ek* emaiten duen gaurko M. Tournieren zitaziotik, «nymphomane» errannahia ere badukeela agertzen da. *Defota* sarreran: «stérile, qui ne produit guère, n'engendre pas», irakurtzen da. «Guère» adberbioak zer erran nahi ote duen ez da ulertzen.

8. Ondorioa

Bi alderdi dauzka agian lan hunek: lexikografiaren aldetik, neurri batez zerbait ekartzen duelakoan nago. Eta monografia berezituaren behar gorrian gaudela garbi dago, are gehiago euskal literaturaren ezaugarri zerutiarrak ezagutuz geroz.

Baina lexikologiaren aldetik agertzen dena orokorrago izanki, garrantzia gehiago eman nezaioke. Alabainan, erakutsi nahi izan dut lexikoa ez dela neholako araudirik ez lukeen kaosa. Hazkuntzak osatzen duen alorrean, kabaleen izendapenek nolako sare semantiko hertsia josten duten agertzen da. Adinaz eta sexuaz kanpo, beste kontzeptu batzu kontuan hartzekoak direla ikusten da. Heietarik

bat baizik ez dut hautatu: fruiturik ez emaita. Kabaleen izendapenetan, erizpide zooteknikoekin modalizazioa gurutzatzen dela ohart gaitzen kontzeptu hura bera aski da, izendapenak arazo edo galdera askoren arabera osatzen direlako fruitu-ekartzearen inguruan: fruitu zerbait kabaleak ekarriko ote du? ekarri behar ote du? ekartzen ahal ote du? ekartzen ari dea? jadanik ekarri ote izan du?... Galdera bakoitzean, kabaleak gertakari eli bat gainditzen du edo ez du gainditzten. Gertakari zonbait behin baino gehiagotan aurketzen dira, beste gertakari zonbaitek bide bat markatzen dute alde bat. Fruiturik ekartzeko ezinaren maila bera neurtua da izendapenen bitartez: ezindura guziz normala dea? luzeegi dea? betidanikakoa dea?, noizpaitakoa dea? betirako dea? Kasik aldi oroz, izendapen berezi batek erakusten digu, koordinatuak badauzkan mapa batean bezala, kabalea nun dagoen eta nolakoa den. Dударик gabe, lexiko hori eraikitako eta antolatutako multzo ordenatua da. Eta ordenatua da hiztunek dituzten beharren, jakitatearen eta ingurumenduko ulerketaren arabera.

BIBLIOGRAFIA

AZKUE, R.M. (1905). *Diccionario vasco-español-francés. Dictionnaire basque-espagnol-français*. Bilbao (Tours; Mame) 1905-1906.

BESCHE-COMMENGÉ, B. (1985). *Le savoir des bergers de Casabède*. Travaux de l'Institut d'études méridionales. ERA 352 CNRS. Collection sous la direction de J.L. Fossat, Toulouse, 1977, 2 tomo (166 orr. + 134 orr.).

CLEMENT, J.M. (1981). *Larousse Agricole*. Larousse, Paris, 1208 orr.

COROMINAS, J.; PASCUAL, J.A. (1980). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, 1980.

DAUBENTON, (1798). *Instrucción para ganaderos y pastores*. Itzulpena 1798.

DAVID, G.; MANCHON, R. (1953). *La Médecine vétérinaire pratique*. Collection pratique Larousse. Larousse, 1953, 438 orr.

FISCHER, J.L. (1981). «Sens, contre-sens et synonymie dans l'emploi des termes "mulet", "métis" et "hybride" en Zoologie, 1749-1860». In *Documents pour l'histoire du vocabulaire scientifique*, 1981, n.º 2, 23-35.

FOSSAT, J.L. (1973). *La formation du vocabulaire gascon de la boucherie et de la charcuterie. Etude de lexicologie historique et descriptive*. Toulouse, Imprimerie Ménard. 387 orr.

LHANDE, P. (1926). *Dictionnaire basque-français et français-basque*. Paris, 1926.

POTTIER, B. (1985). *Linguistique générale: théorie et description*. Klincksieck, Paris.

QUEMADA, B. (1987). «Notes sur lexicographie et dictionnaire». *Cahiers de lexicologie*. 1987,2. 229-242.

RASTIER, F. (1987). *Sémantique interprétative*. Paris, PUF, 1987, 276 orr.

REY, A. (1987). La notion de dictionnaire culturel et ses applications». *Cahiers de lexicologie*. 1987-2, 243-256.

THOM, R. (1989). *Paraboles et catastrophes*, Champs, Flammarion, 1989, 190 orr.

VIDEGAIN, C. (1989). *Le vocabulaire de l'élevage en pays d'Oztibarre. Contribution aux archives de l'oralité basque*. Thèse de doctorat, Université de Bordeaux-III, 1989, 2178 orr.